

Б.Т. МАХМЕТОВА

ЖЫРШЫ, САЛ-СЕРИЛЕРДІҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАДАҒЫ РӨЛІ

Қазақ музыкасы туралы XVIII, XIX ғасырлар мен XX ғасырдың бас кезіндегі деректемелерге арнайы тоқтаталып себебіміз, біріншіден – бұл кезеңде қазақ музыкасы жалпы түркілік текстестік аясында өзінің даралығын біржола айқынданап алды. Екіншіден – қазақ музыкасы үшін өсіресе, XIX ғасыр алтын ғасыр болды. Бұл кезеңнің мейлінше мол әрі мазмұнды музыкасы жалпы эстетикалық мәдениеттің төлтумалығын орнықтыруды ең маңызды рөл аткарды. Үшіншіден – Ресей отаршылдығының қазақ сахараасында бел алуы, соған байланысты пиғыл мен мақсат жолындағы адамдардың Қазақстанға баса-көтеп келуі және олардың қазақ халқына «этнографиялық зерттеу нысанасы» ретінде ден қоюы барысында әр тарапты мол материал жинақталды. Ондай материалдардың ішінде қазақтың музикалық мәдениеті туралы деректер де аз емес.

Алайда, XVIII-XIX ғасырлар мен XX ғасырдың бас кезінде қазақ музыкасы біртұтас мәдени-рухани құбылыс ретінде зерделенді деп айтуда болмайды. Яғни, қазақ музыкасының тарихы, тұрмыстануы, тұрларі, жанрлары, өуездің ерекшеліктері және музика туыннатушылардың өмірі мен шығармашылығы ғылыми-теориялық түрғыда жинақтала зерделенбеді.

Қазақ музыкасының ноталық жазбаларын алғаш хатқа түсірушілер қатарында орыстын мемлекет қайраткері, Орыс географиялық қоғамының негізін қалаушылардың бірі, қазақтар туралы Ресейде алғаш рет арнайы монографиялық еңбек жазушы А.И.Левшинді атауға болады. Ол өзінің «Қырғыз-казак немесе қырғыз-қайсақ да-лаларының сипаттамасы» атты үш бөлімнен тұратын еңбегінде қазақ музыкасын арнайы сөз етеді.

Жыршының кәсібиілігі прозалық, поэзиялық, әндік мәтіндерді өте үлкен көлемде есте сақтауымен белгіленген.

Сал-серілер-әртістік дарындарға, сарқылмас дауыстық қабілеттерге ие болған кәсіби әншілер. Олардың шығармалары өзінің құрделілігі бойынша көптеген кәсіпқойларды таңдандырған. Өз өлеңдерінде мәтін және музыканы жазу біліктілігі орын алған. А.Эйхгорнның бағалауыша, сал-серінің ән салуы «өзгеше еліктеуші және жиі үрей билетуші бір нәрсе сездіріп, дайындалмаған тындаушының өзін сиқырлағандай болып және орындаушы не туралы ән айтып жатқанын білмese де, өзін сол жерден алғып кете алмайтын

жағдайға душар еткен». Сал-серілердің өнері халық арасында жоғары бағаланған. Олардың ауылға келуі әр кез мейрамға айналған.

Сал-серілерді ауылда ұзак уақыт ұстап тұруға әрекет жасалған. Құделікті көңіл көтеру ауылға, үйге қонақ келу себебі бойынша үйымдастырылған. Жауап ретінде қонақ көргендері, естігендері туралы әнгімелеп беруге міндетті болған. Музикалық сәлем беруге қонақ аспапта ойнау, ән айту біліктілігімен жауап берген. Бұл рәсім «Қонақ кәде» деп аталады. Көбінесе қонақтың шешендік қабілетін тексеру, әнгіменің логикалығына ие болу, көргенді байқау және жалпылау біліктілігі, өз аумағының музикалық мәдениетін жеткізу және жаңа ән-күйлерді үйрену мүмкіндігін жіберіп алмау көзделген. Сонымен «Қонақ кәде» дегеніміз – шеберлік мектебі және репертуарды толықтыру, көңіл көтерулерге қатысу мүмкіндігі. Оның жарқын оқиғасы туралы А.Янушкевич еске салады. Бір ауылдағы мерекеге сол аумақтағы туған кезден сокыр болған белгілі әнші ақын, биік өнер иесі Жазық шақырылған. Ол рифмалармен ырғақ қатарында сақталған түрлі «толғауды» лезде құрастыра білген. А.Янушкевич үлкен мүқияттық және толғанумен тындаған». Ең белгілі Мадоннаны тындау кезіндегі әсер одан күшті болуы мүмкін емес», -деп жазды А.Янушкевич. Осыдан «Қонақ кәде» – қонақтармен, үй иесінің, шығарманы көрсетулерінің тен мүмкіндіктерінің, шығармашыны тәрбиелеу және өзінің ойын жүзеге асыру шарты екенін тұжырымдау мүмкін. Философиялық толғау және өмір туралы тұжырымдар болған «термені» құрастыру және орындау керекше біліктілікті талап еткен.

Оларды кенес беру деп айтуда да болады. Олар өмір тәжірибесін көрсете отырып қате қымылдардан сақтанудың және даланың этикалық нормаларының ауызша берілуі болып орнайды. Оларда халықтық педагогиканың барлық принциптері сакталған.

«Терме» жастарға ересек адамдар тарапынан құрастырылып, өз ауылдының, өулетінің мәдениетінің мақтандырылышы ретінде жастар жағынан орындалған.

Тайжан, Майлықожа, Махамбет, Нартай және басқа да туындыгерлер бүкіл Қазақстанға мәлім. Толғау-музыкалық кенес берудің жоғары

үлгісі, қоғамдық және жеке өмірге деген көзқарастар жүйесі ретінде саналуы мүмкін.

Репертуарлар өлеңдерді ұжымдық түрде орындауға мүмкіндік беретін өз шығармашылыктарында музыкалық фольклорлық орындаудың барлық шарттарының шынына жеткен кәсіби сазгер тобы-жыршы, жырау, сал-серілер жастар үшін үлгі бола алған.

Тарихи және музыкалық фольклордың бүл жанры – қазақтар өміріндегі қоғамдық дамудың биік өркениетті кезеңдерінің тууы. Оларда халық тағдыры үшін барынша маңызды оқиғалар орын алған.

Музыка арқылы сол оқиғаларға деген өзінің қатынасын әйгілеп, жақсы және жаман, қоғамдық идея туралы өзінің ойларынан келіп шыққан бағалау түрін анықтаған. Бұл түрдегі музыка барынша акпараттық болып келді. Мұнда тек оқиға емес, қаһармандық сипат, оларға деген туындыгердің көзқарасы көрсетілген. Бұл туындылар өзіне сәйкес шығармаларда талап ететін жоғары эмоциялығымен, көркемдік жағымен құнды. Олар Отан сүйгіш болып, батырларды мадақтап, жаулардан жеңілгендерді келемежбен өжуалайды. Сонымен қазақ музыкалық фольклорының жанрлық сипатын зерттеп, тарихи талдау жасай отырып, біз оның халық өміріндегі орнын, пайдалану аясын, ұжымдық өрекеттілігін, тәрбиелік мүмкіндіктерін және педагогикалық біртұтас құбылыстың элементтерін байқаймыз.

Қазақтың музыкалық фольклоры тарихын талдау олардың болмысының принциптері туралы мынандай тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді:

1. Музыкалық фольклор түрлері мен жанрларның болмысының аумақтық басымдылығы түрлі аумақтар тұрғындарының өміріндегі тарихи, әлеуметтік даму саздық фольклордағы өмір сұру көріністері, тәсілдері, мұдделері қызығушылықтарының дамуын алдын ала анықтайды. «Күй төкпе» – Батыстық, «Күй шертпе» лирикалық өлеңдері – Солтүстік және Шығыстық, «Терме» – Оңтүстік аумақтық болып көркем, жас эстетикалық көзқарастар мен мұдделердің аумақтық басымдылығының принциптерін көрсетеді.

2. Қазақтың музыкалық фольклорының тұрмыстық принциптерін зерттеу халық болмысында музыкалық фольклорды пайдалану аясын анықтауға мүмкіндік береді. Ең алдымен музыкалық фольклор қазақтардың тұрмыстық енбек аясына жататыны анықталған. Олар әр қолданбалы шығармашылық процесінде, яғни кілем

токуда, кілем токушы қондырғыларды жинау, алаша, сәбелен току, жұнді иіру кезінде орындалады. Жас өспірімдердің енбек туралы өлеңдері жылқыларды тұнде қарауылдағанда, қозыларды жайлауға алғаш рет шығарғанда орындалатын болған.

Музыкалық фольклор мейрамдарды, рәсімдерді, әдет-ғұрыптарды эмоциялық көркемдік түсіну тәсілдері болып келеді. Талдау балалар өміріне «Шілдехана», «Бесік той», «Тұсау кесу», және тағы басқа тойға «Жар-жар», «Әужар», «Сыңсу», «Қоштасу», «Құда күтү», «Құдағы әндері», «Беташар», «Той бастар», «Той таркар», «Жерлеу-«Еске алу әрекетіне «Естірту», «Көніл айту», «Жоқтау», «Қоштасу» және тағы басқаларға байланысты болған жеке рәсімдік өлеңдерді анықтауға мүмкіндік береді.

Музыкалық фольклор лирикалық ән-куйлерді көп және үздік білу сайысы, «Алтыбақан», «Қоштасу», «Жұмбақ өлең», «Қара өлең», «Сәлемдесу», «Бастаңғы» сияқтылар жастар өмірінің ойын-сауық аясында орнатылған.

3. Фольклордың қазақтардың музыкалық өміріне енү тәсілдерін талдау, орындаушылардың ұйымдастырушылық дәрежесін анықтауға жол ашты.

Музыкалық фольклорды орындаушылар ұйымдастырушылардың мына түрлерін анықтады:

- Шеберлікіт көрсетуде синкреттік принципін ұстану кезіндегі жеке орындаушы, әнші, актер, тәрбиеші, шешен қоғамдық пікірді қалыптастырып, қазақтардың тарихи-мәдени өмірінен ақпарат береді;

- Мерекеде: «Той», «Беташар», «Жарапазан» рәсімдік іс-әрекеттерде –»Той бастар», «Ентікпе», «Құда» әні «Жоқтау», «Қоштасу», ойын-сауық кештеріндегі лирикалық өлеңдері музыкалық фольклорды топтық орындауға жатады. Бұлардың барлығы, яғни топтық орындау оқиғаларына үлкен мән беру, оқиғаның эмоционалдық-эстетикалық аясына бұқараны тарту мақсатында енгізіледі.

- Дәстүрлі музыкалық эстетикалық кабылдауды түсінудің тұтас аясын жасауға, барлық қатысушылардың шығармашылық қабілеттеріне жағдай жасауға және белсенділігін арттыруға мүмкіндік беріп, музыкалық фольклорды орындаудың сайыстық сипатын сактайды.

4. Музыкалық фольклордың көріністік жанрлық құрылымын, мазмұны мен мақсатын талдау, олардың тәрбиелік мүмкіндігін анықтап береді:

- Ән-күй түрінде көрсетілген музыкалық фоль-

клор халықтың рухани мирасын игеру мектеби болды. Ұлттың музыкалық эстетикасын түсіну негізінде қатысуышылар мен тындаушылардың эстетикалық талғамын қалыптастырады;

- Қоғамдық өмірдің эталондары мен нормаларын жеткізе отырып, музыкалық фольклор өз ұлттың мінездік аясына орындаушылар мен тындаушыларды енгізеді;

- Ресімдік және ойын-сауықтық іс-шараларды орындау процесіне қатысу, тындаушы үшін көркемдік қызметке енудін, мұdde қалыптасуның және шығармашылық қабілетінің іске асусына қолайлы жағдай жасайды.

5. Қазақтың музыкалық фольклорын тарихи педагогикалық зерттеу барысында оның ұжымдық арнайылығы анықталады. Ол ен алдымен адамдардың мінездерін реттейтін өзара қатынас нормалары мен қазақтың музыкалық фольклорлық болмысның принциптерінен келіп шығады.

Қоғамдық пікірді қалыптастырудың тәсілі дәстүрлі ұлгідегі сұрыпсалмақтың тікелей қатысуы кезінде өтеді. Сұрып салмалық орындаушы сүйенетін адамдар тобының қолдауына немесе сынауына байланысты. Тындаушылар тарапынан белсенді түрде колдау, қасиетті дарынға бас ию салты емес, ол идеяларды, қозқарастарды бағалауды бірлесіп іске асyrу тәсілі.

Осыған орай жеке орындаудағы, бірақ сұрыпсалма айтыскерлік деңгейдегі музыкалық фольклорды жасау процесі ұжымдық болуы мүмкін.

6. Музыкалық фольклорды менгеру жастардың ойындарға қатысу шарты болып келген. Да-

малыстың бұл ұлгілерін кешендік, дайындық, сайыстық жарыстар деп атаса да болады.

7. Қазақтың музыкалық фольклорының маңызды басымдылығы оның тындаушыны тәрбиелеуі. Музыканы есіту және түсіну біліктілігі музыкалық эстетиканы қабылдау, музыкалық қабілетті тәрбиелеу деңгейіне төуелді.

8. Қазақтың музыкалық фольклоры ұжымдылығының арнайылығы туралы сөз қозғағанда, тұтас педагогикалық процестің барлық элементтерінің болуы туралы да айтуда болады. Оларға тәрбиелеу объективті және субъективті шартты бөлінуі (тындаушы және орындаушы арасындағы өзара алмасу), ұжымдық қызметтің нақты ұлгілерінің болуы (рәсімдер, мейрамдар, ойын-сауық шаралар, қонақ күту, қолданбалы өнермен шұғылдану), сияқты нақты мазмұнның міндеттілігі жатады.

Ұжымдық фольклорлық шығармашылықтың басқа барлық педагогикалық актілерден ерекшелігі- жи көріністік нәтижеге ие.

ӘДЕБІЕТ

1. Эйхгорн. Музыка казахов. – Кітапта: Ташкент, 1964, 58 бет.
2. Асағьев Б.А. Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании. 11-е изд.Л.: Музыка, 1973. ст.3-11.
3. Темірбекова А.З. Казахские народные песни. Алматы: Жазушы, 1975. С.7.
4. Затаевич А.В. Тысяча песен казахского народа. М., 1963. С.11.
5. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы: Ана тілі. 1991. 12 б.
6. Дүйсембінова Р.К. Қазақтың өншілік өнері. Алматы: РБК, 96 б.